

“KÕIGE SELGEM ÕIGUSLIK
JÄRJEPIDEVUS VALITSES ÕESTIMAA
KUBERMANGUS.”
ÜHE BALTISAKSA AJALOOKIRJUTUSE
PARADIGMA KRIITIKA

Andres Andresen

Kogu baltisaksa seisuste elukorraldus Vene impeeriumi Läänemereproviintsides tugines seisuslikule omavalitsusele. Juba keskaegsel Vana-Liivimaal alguse saanud ning seejärel Poola ja Rootsi ülemvõimu all selgepiirilise institutsionaalse kuju omandanud rüütelkondade ning linnade omavalitsus saavutas oma maksimaalse ulatuse Vene tsaaride ülemvalitsuse algusperioodil. Vene pool fikseeris Eesti- ja Liivimaa seisuste omavalitsusõigused koos teiste ulatuslike privileegidega kõigepealt Põhjasõja ajal 1710. aasta võimuvahetuse käigus rüütelkondade ja linnadega sõlmitud kapitulatsioonides ning seejärel 1721. aasta Uusikaupunki rahulepingus, nendele eesõigustele andis oma kinnituse Peeter I ja tema järel ka valdava enamuse enne Aleksander III valitsenud Vene monarhidest. Poola kolmanda jagamise käigus 1795. aastal läksid Vene valitsuse alla Kuramaa ja Piltene, kus 19. sajandi algupoolel oli samuti maksvel rüütelkondlik omavalitsus. Baltisaksa historiograafia ajalugu käsitleva kogumiku sissejuhatuses kirjutab raamatu väljaandja Georg von Rauch, et baltisaksa ajalookirjutuse jaoks on seisuslik omavalitsus uusaja perioodi osas kõige kesksamaks uurimisprobleemiks:

“Dagegen steht das Prinzip der Autonomie der Stände und des Landes, sowohl in der Wirklichkeit als Politikum als auch als geschichtlicher Gegenstand, im Zentrum der Aufmerksamkeit. Das Privilegium Sigismundi Augusti und die Kapitulationen am Ende des Nordischen Krieges werden [...] zu Stichworten [...] für das Programm der Historiker”.¹

Artikkel on valminud uurimisprogrammi *Nordic Spaces: Formation of States, Societies and Regions, Cultural Encounters, and Idea and Identity Production in Northern Europe after 1800* projekti *Baltic regionalism. Constructing Political Space(s) in Northern Europe, 1800–2000* toetusel.

Aja jooksul hakkas Vene keskvoim järjest enam Läänemereprovintside sise-asjadesse sekkuma. Katariina II katsed unifikseerida impeeriumi erinevaid osasid töid siinmail esmakordselt kaasa Eesti- ja Liivimaa linnade ning rüütelkondade nii kapitulatsioonides kui ka Uusikaupunki rahulepingus kinnitatud privileegide ulatusliku kärpimise. Tsaarina surma järel varasem seisuslik omavalitsussüsteem küll põhjoontes taastati ja kui esialgu võis kaasaegsetele isegi tunduda, et aastatel 1783–96 kestnud asehaldusaega võib lugeda mingiks ajutiseks kõrvalekaldeks, siis 19. sajandi võimupoliitiline arengujoon oli ometi juba pöördumatult keskvoimu kasuks ja baltisaksa seisuste kahjuks kaldu.

Baltisaksa poliitiline eliit teadis väga hästi, et tema ühiskondlik positsioon Balti kubermangudes sõltus otseselt keskvoimu tahtest jätkuvalt tema seisuslikke privileege tunnustada. Eesti- ja Liivimaa puhul tähendas see eelkõige kapitulatsioonide ning Uusikaupunki rahulepingu vastavate sätete kehtivaks pidamist. Keskvoimu 19. sajandil järjest laienenud unifikseerimissammude vastu, mis hakkasid üha enam piirama baltisaksa seisuste senist privileegeritud elukorraldust, oli nii Eesti- kui ka Liivimaa rüütelkonna kõige tugevamaks argumendiks kapitulatsioonides ja Uusikaupunki rahulepingus kinnitatud ja varasematest aegadest pärinevad eesõigused. Peamiselt just nende asjaolude tõttu on baltisaksa poliitiline diskursus väga olulisel määral toetunud õiguslikust järjepidevusest tuleneva õiguspärasuse printsiibile.² Oluline on siinkohal rõhutada, et see õiguspärasuse vastandus uusaegse riikluse arenedes nii Euroopas kui ka Vene tsaaririigis üldist rakendamist leidnud õiguspärasuse printsiibile, mille kohaselt on õiguspärasuse riigivõimu suveräänne seadusandlus, mis ei sõltu traditsioonilistest seisuslikest eesõigustest.

Kõige häälekamalt ja mõjurikkamalt on õiguslikust järjepidevusest tulenevat õiguspärasuse printsiipi kaitsnud baltisaksa ajaloolane ja publitsist

¹ Georg von Rauch, "Vorwort", *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitwirkung von Michael Garleff, Jürgen von Hehn, Wilhelm Lenz, hrsg. von Georg von Rauch (Köln, Wien: Böhlau, 1986), xii–xiii. Muuhulgas võib selles küsimuses näiteks tuua viimaste aastakümnete ühe väljapaistvama baltisaksa ajaloolase Gert von Pistohlkorsi valitud artiklite kogumiku "Autonoomia vaimust", mille tema 60. sünnipäeva puhul on välja andnud Michael Garleff, Gert von Pistohlkors, *Vom Geist der Autonomie. Aufsätze zur baltischen Geschichte*, hrsg. von Michael Garleff (Köln: Mare Balticum, 1995).

² Sissejuhatavalt vt nt Gert von Pistohlkors, "Die Livländischen Privilegien: ihre Deutungen, Umdeutungen und praktischen Umsetzungen in der neueren baltischen Geschichte", *Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa: Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation*, hrsg. von Dietmar Willoweit, Hans Lemberg (München: Oldenbourg, 2006), 285–309.

Carl Schirren. Oma kuulsas traktaadis “Liivimaa vastus härra Juri Samarinile” astus ta vastu vene slavofiilidele, kes olid kirjasõnas rünnanud Balti provintside eriõigusi. Sõakat vastuseisu vene mõjude pealetungile õigustas Schirren Vene valitsejate poolt kinnitatud omavalitsusprivileegidega, keskendudes sealjuures 1710. aasta kapitulatsioonidele kui seisuslike eriõiguste peamisele tugisambale.³ Schirreni maksiimi kohaselt ei saa maa, mis on üles ehitatud õigusele, ennast allutada õigusvastaselt tegutsevale võimule.⁴

Üks mõjukamaid baltisaksa ajaloolasi Reinhard Wittram on tähelepanu juhtinud seigale, et kõnealuse kirjatöö omalaadse iseloomu mõistmiseks tuleb silmas pidada baltisaksa seisustele tunnuslikku erilist õigusteadlikkust, mis katkematult ulatub tagasi kaugele minevikku, mis seob õiguse üheks tervikuks koguni nii oluliste asjadega nagu seda on usu- ja südametunnistuseküsimumused, ja – see on kõige tähtsam – mis tõhusalt suunab inimeste käitumist.⁵

Ka baltisaksa ajalookirjutus on oma põhiosas olnud väga selgelt mõjutatud olukorrast, kus kõige tugevamaks argumendiks baltisaksa seisuste endisaegse omavalitsuse ja laiemalt kogu nende privilegeeritud elukorralduse kaitseks Vene tsaarivõimu unifikatsioonikatsete vastu olid varasematest aegadest pärinevad ja keskvõimu poolt kinnitatud eriõigused. Baltisaksa seisusliku omavalitsuse õiguslikku järjepidevust on rõhutanud paljud üksikuurimused ja samuti ka üksikuurimuste tulemusi kokkuvõtavad mõlemad kõige olulisemad Baltikumi ajaloo üldkäsitlused, millest esimene autoriks on Reinhard Wittram ja teise koostajaks ning üheks autoriks Gert von Pistohlkors. Nendes teostes esineva mõttemalli kohaselt taastati Balti provintsidest pärast 1710. aastat vastavalt kapitulatsioonide ja Uusikaupunki rahu tingimustele seisuslik omavalitsuskorraldus sellisel kujul, nagu see oli eksisteerinud enne Rootsi kuninga Karl XI absolutistlikke reforme

³ Carl Schirren, *Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1869), *passim*.

⁴ “Ein Land, das durch Recht gebaut ist, kann sich nicht dem Instinct unterwerfen.” Schirren, *Livländische Antwort*, 96.

⁵ “Solch ein Protest konnte gemäß den Zeitverhältnissen durch sich selbst etwas bedeuten: er gab einem Rechtsgefühl Ausdruck, das sich eben damit als noch wirksam, als wirklich und lebendig auswies, als gelebt, erlebbar bis zu Leid und Opfern, – als eine geistige Macht. Freilich – beschränkt auf einen altertümlichen Lebenskreis. Tiefer wirken konnte die Schrift nur dort, wo ein verwandter Rechtsboden bestand, wo altes eigenständiges Recht noch nicht von den modernen Mächten überspielt und relativiert war, wo das Recht noch in seiner verborgenen Kommunikation mit den Glaubens- und Gewissensfragen begriffen wurde. Nur von diesem tief verwurzelten, ungebrochenen, unbefangenen gelebten Rechtsbewußtsein aus ist der besondere Charakter der Schrift zu verstehen [...]”, Reinhard Wittram, “Carl Schirrens Livländische Antwort”, *Das Nationale als europäisches Problem* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1954), 167–168.

1680.–90. aastatel. Eestimaa ja Liivimaa rüütelkond ning Tallinna ja Riia magistraat taastasid oma varasemad omavalitsusõigused.⁶ Kõige selgema õigusliku järjepidevuse näitena tõstavad nii Wittram kui ka Pistohlkors esile Eestimaa kubermangu:

“In Estland mit seiner ungemein starken Rechtskontinuität [...]”⁷
 “Die größte Rechtskontinuität gab es in Estland”.⁸

Seega võib kinnitada, et baltisaksa ajalookirjutus järgib Vene ülemvõimu perioodi algetapi seisusliku omavalitsuse arengu käsitlemisel ühte selgelt väljakujunenud paradigmat. Selle järgi taastati Eesti- ja Liivimaal vastavalt kapitulatsioonide ja Uusikaupunki rahu tingimustele Karl XI reformidele eelnenud omavalitsuskorraldus.⁹

Olen oma varasemates kirjatöödes Eestimaa kirikukorralduse institutsionaalse arengu kohta 1710. aasta järgsel perioodil lähemalt uurinud mitmeid küsimusi, mis on baltisaksa seisusliku omavalitsuskorralduse järjepidevuse küsimuses kaaluva tähendusega.¹⁰ Siinse artikli eesmärgiks on nendest uurimistulemustest lähtuvalt kriitiliselt käsitleda eelpool tutvustatud baltisaksa ajalookirjutuse paradigmat. Selleks võtan lähema vaatluse

⁶ Reinhard Wittram, *Baltische Geschichte: Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918: Grundzüge und Durchblicke* (München: Oldenbourg, 1954; Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973), 133–137; Gert von Pistohlkors, “Der Wiederaufbau nach dem Nordischen Krieg: Die Gouvernements Estland und Livland im 18. Jahrhundert”, *Baltische Länder*, hrsg. von Gert von Pistohlkors (Berlin: Siedler, 1994, 2002²), 266. Pistohlkorsi koostatud üldkäsitlus on rahvusvaheliselt kasutusel Baltimaade ajaloo standardkäsitlusena.

⁷ Wittram, *Baltische Geschichte*, 135.

⁸ Pistohlkors, “Wiederaufbau”, 274.

⁹ Baltisaksa ajalookirjutuse mõtetemale puudutava varasema eestikeelse diskussiooni ja edasiste asjakohaste kirjandusviidete osas vt sissejuhatavalt: Jaan Undusk, “Ajalooteode ja metahistorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist”, *Tuna*, 2 (2000), 114–130; Karsten Brüggemann, “Rahvusliku vaenlasekuju demontaažist ehk Carl Schirren kui Eesti iseseisvuse rajaja? Märkusi Jaan Unduski “metahistoriliste žestide” kohta”, *Tuna*, 3 (2002), 93–98; Jaan Undusk, “Eesti ajaloo kotkaperspektiivist. Minu vaidlus Brüggemanniga”, *Tuna*, 3 (2002), 99–116; Ea Jansen, “Tagasi ajalukku”, *Tuna*, 2 (2003), 131–136.

¹⁰ Andres Andresen, *Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–183. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 7 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 98–116, 183–184; eelmise töö täiendatud versioon: Andres Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832. Riigivõimu mõju institutsioonidele ja õigusele* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2008), 100–119, 189–190; Andres Andresen, “Luterlik territoriaalkirik ja poliitiline võim: kirikukorralduse struktuurimuutused Eestimaal 1561–1766”, *Läänemereprovintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*, koost Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 73–77.

alla muudatused Eestimaa kirikuvalitsemises Vene ülemvõimu kehtestamise järgsetel aastakümnetel. Rüütelkonna, vaimulikkonna ja keskvvõimu vahelises pingeväljas toimunud institutsionaalseid ja õiguslikke arenguid analüüsid näitan, et rüütelkonna tegevus kirikuvalitsuse ümberkorraldamisel oli selges vastuolus nii kapitulatsioonide kui ka Uusikaupunki rahulepingu normidega ning et paradigma seisusliku omavalitsuskorra taastamisest õigusliku järjepidevuse alusel vajab Eestimaa kubermangu osas korrigeerimist. Ühtlasi uurin, kuidas on antud küsimusteringi kajastanud baltisaksa ajalookirjutus.

Eestimaa kirikukorralduse põhijooned kuni 1710. aastani

Selleks, et mõista 18. sajandi algupoolel Eestimaa kirikuvalitsemises toimunud muutuste tähendust omavalitsuse õigusliku järjepidevuse probleemistiku laiemas kontekstis, tuleb teema käsitlemist alustada tagasivaatega luterliku kirikukorralduse varasema arengu sõlmpunktidele.

Kui Harju, Viru ja Järva aadel alistus 1561. aasta suvel Rootsi kuningale, siis kinnitas Erik XIV neile senised privileegid.¹¹ Rootsi valdused Põhja-Eesti alal koondati 1584. aastal Eestimaa hertsogkonnaks. Harju-Viru privileegid laienesid ka Läänemaa aadlile ning kõigi nende maakondade aadliseisusest kujunes välja Eestimaa rüütelkond. Kuni Liivi sõjani olid Vana-Liivimaal valitsenud katoliiklikud maahärrad, reformatsiooni-ideede laialdasest levikust hoolimata oli siinmail püsima jäänud roomakatoliiklik kirikuorganisatsioon ja suuremaid maapiirkondi katvat luterlikku kirikuorganisatsiooni ei olnud veel tekkinud.¹² Vana-Liivimaal ei olnud kirikuvalitsemine kuulunud aadli pädevusse ja nii ei kuulunud kirikuvalitsus-õigused ka 1561. aastal kinnitatud aadlprivileegide hulka.

Eestimaa luterliku kirikukorralduse ülesehitamisel mängis otsustavat osa Rootsi keskvvõim, kes pani paika juhtivad ametikandjad ja nende tegevuse põhisuunad.¹³ Mitmesuguste asjaolude tõttu kulus aastakümneid, enne kui kujunes välja selgepiiriline luterlik kirikuorganisatsioon. Põhjus-

¹¹ “Des Königs Erich XIV Privilegium für die Ritterschaft vom 2. August 1561”, *Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen. Nach den Originalen mit andern dazu gehörigen Documenten und der Capitulation von Pernau herausgegeben von Eduard Winkelmann* (Reval: Franz Kluge, 1865), 11–14.

¹² Seevastu nii Tallinnas kui ka Riias, kus maahärra poliitiline võim jäi vaid nominaalseks ja magistraat toetas luterlust, kujunes luterlik territoriaalkirik välja veel enne Vana-Liivimaa kokkuvarisemist.

¹³ Vt täpsemalt Alvin Isberg, *Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700* (Uppsala: [Almqvist & Wiksell], 1970), 19 jj.

tena tuleks mainida kuni 17. sajandi alguseni Eestimaa pinnal möllanud sõdu, Rootsi riigi ebakindlat konfessionaalset olukorda pikema aja vältel ja viimasest tulenenud puudulikke kirikupoliitikat. Luterlus Augsburgi usutunnistuse alusel kuulutati Rootsi ametlikuks ja ainuvalitsevaks riigiusuks alles 1593. aastal. Omaette probleemiks kujunes rüütelkonna ja riigivalitsuse vastasseis kirikuvalitsemise küsimuses.

Varauusaegsete luterlike territoriaalkirikute valitsemine võis olla kahte põhitüüpi, kusjuures määravaks momendiks oli asjaolu, kui palju sõltus kirikuvalitsemine antud poliitilise üksuse ilmalikust võimust. Augsburgi usurahu (1555) põhimõte *cuius regio, eius religio* kinnitas luterlikule ilmalikule valitsejale kirikupea õigused. Saksa luterlikud territoriaalkirikud olid vürstiriikides allutatud kohalikule valitsejale ja vabalinnades magistraadile. Ilmalikud võimukandjad valitsesid kirikut konsistooriumi institutsiooni abil. Konsistoorium koosnes nii ilmalikest kui ka vaimulikest liikmetest (*consistorium mixtum*, segakonsistoorium), üksikasjades võis esineda kohalikke eripärasid. See konsistoriaalse kirikuvalitsemise süsteem püsis Saksa aladel põhijoontes muutumatuna kuni 19. sajandini. Seevastu Rootsis kujunes välja episkopaalse kirikuvalitsemise süsteem. Rootsi territoriaalkiriku eripära seisnes selles, et erinevalt Saksa aladest säilisid seal pärast reformatsiooni nii katolikaegsed piiskopkonnad ja piiskoppide ametikohad kui ka piiskoppide poliitiline mõjuvõim. Iga piiskopkonda juhtis piiskop, keda sealjuures abistas ainult vaimulikest liikmetest koosnenud toomkapiitel (*consistorium purum*, puhas konsistoorium).¹⁴ Piiskopid suutsid pikema aja vältel edukalt tõrjuda monarhide katseid kirikuvalitsemist enda kätte koondada, sest erinevalt Saksa aladest mängis Rootsi vaimulikkond riigivalitsemisel endiselt olulist osa.¹⁵

Eestimaa rüütelkonna jaoks pakkus meelikõitvat eeskuju Tallinna linna territoriaalkirik, kus valitses konsistoriaalne kirikuvalitsussüsteem.¹⁶ Tallinna konsistooriumi koosseisu kuulusid nii magistraadi liikmed kui ka linnavaimulikud ühe magistraadi liikme eesistumisel. Rüütelkonna eesmärgiks oli rajada Eestimaa kirikuvalitsemiseks konsistoorium, mis oleks koosnenud pastoritest ja maanõunikest. Erinevaid võimalusi kaalunud Rootsi valitsus otsustas lõpuks siiski sisse seada piiskopiameti ja puhtvai-

¹⁴ Rootsis loodi ka mõned superintendendi ametikohad ja neile alluvate kirikuringkondadena superintendentkonnad. Kuni 1686. aasta kirikuseaduse vastuvõtmiseni oli piiskopi võimupositsioon superintendendi omast tugevam.

¹⁵ Andresen, "Territoriaalkirik ja poliitiline võim", 60–61.

¹⁶ Rootsi ülemvõimu algusaastatel rajati konsistoriaalne kirikuvalitsussüsteem nii Liivimaal kui ka Saaremaal, mis tähendas seda, et konsistooriumisse kuulusid pastorite kõrval ka kohaliku rüütelkonna liikmed.

muliku kirikuvalitsemise korra, lähtudes Rootsi episkopaalsest kirikukorraldusest. Sealjuures ei leidnud toetust Eestimaa rüütelkonna nõudmine, et kirikujuhiks peaks olema üks kohalikest pastoritest.

1638. aastal määras riigivalitsus Eestimaa piiskopiks rootslase Joachim Jheringi, senise Nyköpingi pastori, kes suutis lõpuks ometi sisse seada ladusalt ja jätkusuutlikult toimiva kirikuvalitsuse. Piiskoppi kirikuvalitsemisel ja vaimulikul kohtupidamisel abistanud konsistoorium, mis koosnes ainult vaimulikest liikmetest ja mille eesistujaks oli piiskop, hakkas stabiilselt tööle Jheringi ametiaja algusaastatel.¹⁷ Võrreldes Rootsi kõrgvaimulikonnaga oli Eestimaa piiskoppidel üks oluline erinevus – nende tegevusväli oli piiratud kirikuvalitsemisega ja maa poliitilises halduses ei mänginud nad mitte mingisugust rolli.

Kirikuvalitsemine oli ainuke olulisem valdkond Eestimaa provintsi siseasjades, mis jäi rüütelkonna võimkonnast väljapoole. Aeg-ajalt tuli ette olukordi, kus rüütelkonna liikmed kirikuvalitsuse antud eeskirju ei tunnustanud, soovimata alluda vaimulike juhtimisele ja ka vaimulikule kohtule. Konsistooriumi kui kohtuorgani pädevus ei olnud päris üheselt selge, millest tekkisid jurisdiktsioonikonfliktid ülemmaakohtuga.¹⁸ Teatud määral võisid piiskopid oma otsuste elluviimisel toetuda keskväimu abile. Seevastu maa ilmaliku omavalitsuse osas kuulusid rüütelkonnale ulatuslikud keskväimu poolt kinnitatud eesõigused, tänu millele suutis rüütelkond edukalt tagasi tõrjuda mitmed keskvalitsuse sekkumiskatsed, näiteks nagu püüded parandada talupoegade majanduslikku ja õiguslikku olukorda aadli maavaldustes.¹⁹

1680. aastate alguses toimunud absolutistlik valitsusreform andis kuningas Karl XI võimu Rootsi riigi kirikukorralduse reformimiseks. Kuningas kinnitas uue kirikuseaduse 1686. aastal ja selle alusel ühtlustati 1690. aastate algupooleks kirikuvalitsuskorraldus nii Rootsi emamaal kui ka Balti provintsidel.²⁰ Piiskopkondade ja superintendentkondade tasandil jäi endiselt püsima puhtvaimulik kirikuvalitsemine, mida teostasid piis-

¹⁷ Eestimaa konsistoorium oli seega samalaadne institutsioon kui Rootsi piiskopkondade toomkapiitel.

¹⁸ Ülemmaakohtusse – Eestimaa kubermangu kõrgeimasse ilmalikku kohtuasutusse – kuulusid kõik kaksteist maanõunikku kubeneri või teenistuslikult vanima maanõuniku eesistumisel.

¹⁹ Andresen, “Territoriaalkirik ja poliitiline võim”, 62–64.

²⁰ *Kyrkio-Lag och Ordning, som then Stormächtigste Konung och Herre, Herr Carl then Elofte, Sweriges, Göthes och Wändes Konung, etc. Åhr 1686 hafwer låtit författa, och Åhr 1687 af Trycket utgå och publicera. Jemte ther til hörige Stadgar* (Stockholm, 1687). Balti provintsidel oli kasutusel kirikuseaduse saksakeelne tõlge: *Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Großmächtigste König und Herr, Herr Carl, der Eilffte, Der Schweden, Gothen und*

kop või superintendent ja ainult vaimulikest liikmetest koosnenud konsistorium (toomkapiitel).²¹ 1686. aasta kirikuseaduse järgi täitis piiskop oma piiskopkonna kirikuvalitsemises kõige olulisemat rolli, konsistoriumil oli piiskoppi abistav funktsioon. Kirikuorganisatsioon tervikuna allutati aga kuninga ainuvõimule. Kuninga pädevusse kuulus piiskopi ametisemääramine, ametikohustuste vastu eksimise korral võis vaid kuningas piiskopi ametist vabastada ja teda karistada. Toomkapiitli protsessikorralduse kohalset võis konsistoriumi otsuseid edasi kaevata kuninglikku õuekohtusse.

Uue kirikuseaduse puhtvaimuliku kirikuvalitsemise põhimõtte rakendamise tõi Tallinnas kaasa põhjalikke ümberkorraldusi. Kuninga korraldusel likvideeriti 1691. aasta sügisel linnakonsistorium ja superintendendi amet, seda vaatamata magistraadi tugevale vastuseisule. Järgnevalt moodustasid Tallinna linn ja Eestimaa provints Rootsi territoriaalkiriku ühe piiskopkonna, mis allus Eestimaa piiskopi ja puhtvaimuliku konsistoriumi juhtimisele.²²

Karl XI tegi Eestimaa piiskopile Johann Heinrich Gerthile ülesandeks koos teiste vaimulikkonna esindajatega välja töötada ettepanekud kirikuseaduse paremaks kohandamiseks Eestimaa oludele. Kindralkuberner Axel Julius De la Gardie ettepanekul kaasati sellesse töösse ka rüütelkonna esindajad. Vaimulikkonna ja rüütelkonna ühistöö tulemuste põhjal andis kuningas 1692. aasta 30. novembril välja kirikuseaduse täienduse Eestimaa jaoks.²³ Rootsi kirikuseaduse täiendus ei puudutanud Eestimaa piiskop-

Wenden König, etc. Im Jahr 1686 hat verfasst und Im Jahr 1687 im Druck ausgehen und publiciren lassen. Mit denen dazu gehörigen verordnungen (Stockholm, [sine anno]).

²¹ Toomkapiitli ehk konsistoriumi koosseisu sätestas kirikuseaduse täiendusena 1687. aasta alguses välja antud toomkapiitli protsessikorraldus (*Huru med rättgång uti domkapitlen skall förhållas*). Selle õigusakti saksakeelne tõlge on viites 20 esitatud 1686. aasta kirikuseaduse saksakeelse publikatsiooni lõpuosas, lk 175–189: “Ihr: Königl. May.t Verordnung, Wie es mit den Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln soll gehalten werden. Gegeben auf dem Schloß zu Stockholm den 11. Februarij Anno 1687.”

²² Puhtvaimulik kirikuvalitsemine kehtestati ka Liivimaal ja Saaremaal.

²³ “Declaration der Kirchen-Ordnung. Königliche Majestäten gnädigste Resolution und Erklärung derer von Ritter- und Priesterschaft in Ehstland, durch den Bischof Johann Heinrich Gerthius, unterthänigst vorgetragenen Fragpunkte und Erinnerungen, angehende etliche Fälle, so bey der publicirten und in Druck ausgegangenen Kirchenordnung in ihrer Vorstellung an dem Orte in Bedenken kommen. Gegeben Stockholm, den 30sten November 1692 (kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks on publitseeritud: Declaration der Kirchenordnung. Gegeben Stockholm den 30sten Novembr. 1692”, *Ueber das lief- und ehstländische Kirchenpatronat: nebst andern kürzern Aufsätzen etc.*, Der nordischen Miscellaneen, zweytes Stück, hrsg. von August Wilhelm Hupel (Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1781), 163–192; *Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet, Zweiter Band: Aeltere hinzugekommene Landesrechte, Zweite Abteilung und Anhang: Kirchenrecht und*

konna kirikuvalitsemissüsteemi, kuid see muutis konsistooriumi otsustele apelleerimise korda – edaspidi tuli apellatsioonikaebused edastada kindralkubernerile, kelle eesistumisel pidid otsuse langetama Tallinna asehaldur (kes oli ühtlasi linnusekohtu eesistuja), linnusekohtu kaks assessorit ja kolm maanõunikku.²⁴

Muudatused Eestimaa kirikuvalitsemises pärast 1710. aastat

Üldine võimupoliitiline konstellatsioon Balti provintssides muutus põhjalikult pärast Vene ülemvõimu kehtestamist 1710. aastal. Baltimaad moodustasid Vene tsaaririigi teistest aladest nii administratiivselt, õiguslikult kui ka konfessionaalselt väga selgelt eristunud regioonid. Senise absolutistlikult valitsenud kuningavõimu asemele astus provintside siseasjadesse sekkumisest esialgu hoidunud tsaarivõim. Kui Rootsis loeti luterlikku usuühtsust üheks riigikorralduse alustalaks, siis Vene tsaarid aktsepteerisid liidendatud aladel teisi konfessioone ega püüdnudki saavutada mingi religiooni ainuvalitsust. Luterlik kirikuvalitsemine Baltimaades jäi Vene keskvalitsuse otsesest huvisfäärist välja kuni 19. sajandi alguskümnendite reformideni.

Nagu artikli sissejuhatavas osas mainitud, toetus Balti provintside autonoomia õiguslikult 1710. aasta kapitulatsioonidele ja 1721. aasta Uusikaupunki rahulepingule. Rootsi võimukandjatega Riias, Pärnus ja Tallinnas, samuti Liivimaa ja Eestimaa rüütelkonnaga ning Riia ja Tallinna linnaga 1710. aastal sõlmitud kapitulatsioonides kinnitas Vene väejuhatust Baltimaade seisuste varem eksisteerinud privileegid.²⁵ Järgneval ajajärgul moodustasid Eestimaa seisusliku omavalitsuse õigusliku aluse Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioon, Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioon ja Uusikaupunki rahuleping.

Richterregeln, hrsg. von Gustav Johann von Buddenbrock (Riga: Wilhelm Ferdinand Häcker, 1821), 1641–1656).

²⁴ Andresen, “Territoriaalkirik ja poliitiline võim”, 64–68. Nii kindralkuberner, Tallinna asehaldur kui ka linnusekohus olid Rootsi keskvalitsuse esindavad institutsioonid.

²⁵ Kapitulatsioonide ja Uusikaupunki rahu kohta vt lähemalt: August Traat, “Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid aastast 1710”, *Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest*, toim Artur Vassar (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), 103–145; Reinhard Wittram, *Peter I. Czar und Kaiser* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964), Bd. I, 323–361, Bd. II, 79–98; Marju Luts-Sootak, “1710. aasta rüütelkondade kapitulatsioonide suured teemad ja 19. sajandi seadusandlus”, *Tuna*, 3 (2010), 42–51. Kapitulatsioonides ja Uusikaupunki rahulepingus sätestatud religiooniprivileegide kohta vt Andres Andresen, “Formal stipulation and practical implementation of religious privileges in Estland, Livland and Courland under Russian supremacy: researching the core of Baltic regional identity”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (139/140), (2012), 33–54.

Eestimaa kirikuvalitsemise osas on olulised nii Rootsi garnisoni kui ka rüütelkonna kapitulatsioonid.

Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioon nõuab väga selgelt ja ühemõtteliselt, et kogu kirikukorraldus peab jääma ilma mingite muutusteta senistele alustele, eraldi on sätestatud puhtvaimuliku kirikuvalitsemise säilimine ja vaimulikkonna kõikide rootsiaegsete privileegide jätkuv kehtimine.²⁶ Rüütelkonna kapitulatsioon näeb ette, et ametisse tuleb kutsuda piiskop.²⁷ Nagu eespool juba mainitud, kinnitasid Vene valitsejad Baltimaade seisuste privileegid eraldi õigusaktidega. Viimaste puhul oli tegemist rüütelkondadele ja linnadele antud privileegidekinnitustega. Asjaolu, et need privileegidekinnitused ei olnud suunatud vaimulikkonnale, ei muutnud midagi kirikuvalitsemise õiguslikes alustes, sest antud õigusaktid ei loonud uut õigust, vaid üksnes kinnitasid olemasolevaid eesõigusi. Eestimaa kirikuvalitsemise jaoks oli kõige kaalukam õigusakt Põhjasõja lõppedes sõlmitud Uusikaupunki rahuleping, mis kinnitab sõnaselgelt, et kõik Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa elanikud – ja järelikult siis ka vaimulik seisus – säilitavad kõik oma privileegid, mis neile kuulusid Rootsi ülemvõimu ajal, ning kirikukorraldus peab jääma selliseks, nagu see oli Rootsi ajal.²⁸

Võrdluseks olgu veel esitatud andmed Tallinna linna kohta. Tallinna kapitulatsioon sätestas linna episkopaalõiguste taastamise sellisel kujul, nagu need olid kehtinud Rootsi ülemvõimu esimese 130 aasta vältel.²⁹

Vene ülemvõimu kehtestamise ajaks 1710. aasta septembri lõpus oli Eestimaa piiskopkonna kirikuvalitsemine lakanud olemast. Piiskop oli juba juulikuus läinud ära Rootsi, enamik konsistooriumi liikmetest oli kas maalt lahkunud või katku surnud. Nii Tallinna magistraadil kui ka rüütelkonnal puudus huvi hoida Tallinna linna ja Eestimaa provintsi edasi ühise kirikuorganisatsiooni koosseisus.

²⁶ “Capitulation der schwedischen Garnison in Reval vom 29. September 1710”, *Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen*, Nach den Originalen mit andern dazu gehörigen Documenten und der Capitulation von Pernau herausgegeben von Eduard Winkelmann (Reval: Franz Kluge, 1865), 28–43, Art. 12–18.

²⁷ “Capitulation der estländischen Ritterschaft vom 29. September 1710”, *Ibid.*, 59–73, Art. 1. Kapitulatsioonid on samuti publitseeritud: Polnoe Sobranie Zakonov” Rossiiskoi Imperii [edaspidi PSZ], T. IV ([St. Petersburg] 1830), Nr. 2297 (Tallinna Rootsi garnison), Nr. 2298 (Tallinn), Nr. 2299 (Eestimaa rüütelkond).

²⁸ “Die Artikel 9. 10. 11. 12. des Nystädter Friedens vom 30 August 1721”, *Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710*, 109–111, Art. 9, 10. (Rahuleping on ka publitseeritud: PSZ, T. VI, Nr. 3819).

²⁹ “Capitulation der Stadt Reval vom 29. September 1710”, *Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710*, 44–56, Art. 4.

Magistraat kasutas tekkinud võimalust, et taastada 1686. aasta kiriku-seaduse kehtestamise eelne kirikuvalitsuskord. Juba nädalapäevad pärast kapitulatsiooni sõlmimist valis magistraat linna superintendendiks Oleviste kiriku ülempastori Justus Blanckenhageni, kes samal ajal pidas ülempastori ametit ka rüütelkonna peakirikus Toompeal – toomkirikus. Nii ilmalikest kui ka vaimulikest liikmetest koosnenud linnakonsistorium restaureeriti 1710. aasta lõpus.

Tallinna kaupmehe poeg Justus Blanckenhagen oli tol hetkel vaieldamatult kõige autoriteetsem vaimulik nii Tallinna kodanikkonna kui ka Eestimaa rüütelkonna ja vaimulikkonna jaoks. Toomkiriku pastoriks ja Eestimaa konsistoriumi assessoriks kutsuti ta juba 1682. aastal, toomkiriku ülempastori ülesandeid täitis ta alates 1701. aastast. Toomkiriku hingekarjasena saavutas Blanckenhagen rüütelkonna liikmete seas silmapaistva lugupidamise ning ta mängis järgnevalt võtmerolli Eestimaa kirikuvalitsuse taastamisel.³⁰

Vene ülemvalitsuse algusperioodil täitsid Eestimaal provintsiaalvalitsuse igapäevaseid reaalseid funktsioone põhiliselt maanõunikud.³¹ Ajavahemikus 1711–36 seisis kubermanguvalitsuse eesotsas maanõunik Friedrich von Löwen.³² Kubermanguvalitsuse koosseisu kuulus veel üks maanõunik, kellele pärastpoole lisandus veel teinegi. Hiljem juhtisid kubermanguvalitsust Vene riigi teenistusse asunud välismaalased (šotlane Gustav Otto Douglas 1738–40, taani-saksa päritolu Woldemar Löwendahl 1740–43, sakslane Peter August von Holstein-Beck 1743–75).³³

Maanõunikud tegid nii 1711. aasta suvel kui ka 1712. aasta alguses Blanckenhagenile ettepaneku võtta vastu Eestimaa konsistoriumi presidendi ametikoht ja aidata kaasa konsistoriumi taasloomisele, kuid mõlemal korral ta keeldus. Edukaks osutus maanõunike aktsioon 1713. aasta alguses. Kubermanguvalitsuse funktsioonides tegutsenud maanõunike³⁴ kutsel kogunesid Eestimaa pastorid konsistoriumi taastamiseks Tallinnasse ja

³⁰ Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus*, 100–102.

³¹ Eestimaa maanõunike isikkoosseis ajavahemikus 1298–1918 on esitatud kronoloogilises järjestuses teoses Wilhelm Baron von Wrangell (Geschichtlicher Teil), Georg von Krusenstjern (Bildteil), *Die Estländische Ritterschaft ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte* (Limburg/Lahn: Starke, 1967), 349–356.

³² Kõigepealt Eestimaa asekuubernerina, seejärel 1730–36 kuubernerina, aastatel 1696–1721 oli Löwen maanõunik.

³³ Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 50–51, 54.

³⁴ *Zu Abhelfung der General-Gouvernements-Affaires verordnete Landt-Rähte*, Friedrich von Löwen ja Tönnis Johann von Bellingshausen, Ajalooarhiiv [edaspidi EAA], f. 1187, n. 2, s. 316, l. 27 [publikaadid].

kiitsid heaks maanõunike ettepaneku kutsuda Eestimaa konsistooriumi presidendi ametisse Blanckenhagen. Kui Blanckenhagen teatas maanõunikele oma nõustumisest uue ametikohaga, siis nõudis ta ühtlasi kirjalikku instruksiooni konsistooriumis presideerimise õiguse asjus.³⁵ Maanõunike instruksioon Blanckenhagenile 19. veebruarist 1713 kinnitas ta Eestimaa konsistooriumi presidendiks. Ta sai õiguse kutsuda ametisse konsistooriumi assessorid ja korraldada konsistooriumi töö nii, nagu see varem Rootsi ajal oli toimunud, lähtudes 1686. aasta kirikuseadusest ja teistest kehtivatest kirikuõiguslikest aktidest; samuti õiguse lahendada vaimuliku kohtu pädevusse kuuluvaid küsimusi, likvideerida korratud maakirikutes, korraldada pastorite eksamineerimist ja ordineerimist.³⁶ Rüütelkonna tollaegsed edaspidised plaanid seoses kirikuvalitsemisega ei ole teada, kuid üsna kõnekas on fakt, et maanõunike instruksioon ei sisalda ühtegi viidet piiskopi võimaliku ametissekutsumise kohta kunagi hiljem. Eestimaa kirikuvalitsemise ümberkorralduste jaoks võis maanõunikele eeskujuks olla endine Viiburi piiskopkond Soomes, mis läks samuti Põhjasõja käigus Rootsi võimu alt Vene ülemvõimu alla. Seal toimus 1710. aastal samalaadne ümberkorraldus, kus piiskoppi ja toomkapiitlit hakkas asendama vaimulik konsistoorium eesotsas pastorist presidendiga, ja selline kirikuvalitsuskorraldus jäi pikema aja vältel edukalt toimima.

Blanckenhagen taastas Eestimaa konsistooriumi, mis koosnes üksnes vaimulikest liikmetest. Lisaks korralistele assessoritele kuulusid *ex officio* konsistooriumi liikmete hulka toomkiriku pastor ja Eestimaa praostid. Konsistooriumi protokollidest selgub, et selle tegevuses lähtus Blanckenhagen rootsiaegsetest kirikuõiguslikest aktidest. Juunikuus korraldatud Eestimaa pastorite konvendil (*conventus ministerialis*) rõhutas konsistooriumi president kokkutulnud vaimulikkonnale, et Eestimaa kirikukorra aluseks on 1686. aasta kirikuseadus ja 1693. aasta agenda.³⁷

Tuleks alla kriipsutada asjaolu, et Blanckenhagen täitis kahte eraldiseisvat ametiülesannet. Esiteks, Tallinna superintendendina oli ta linnakonsistooriumi liige ja allus konsistooriumi ilmalikule presidendile, kelleks oli üks magistraadi liikmetest. Teiseks seisis Blanckenhagen konsistooriumi presidendi ametis Eestimaa kirikuorganisatsiooni eesotsas. Kuigi ta oli samal ajal ametis nii Tallinna kui ka Eestimaa konsistooriumis, hoidis ta kummagi kirikuorganisatsiooni valitsemise teisest täiesti lahus. Konsistooriumi taastamine Eestimaa kõrgema kirikuvalitsusasutusena tähendas

³⁵ Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus*, 102–103.

³⁶ EAA, f. 854, n. 2, s. 2910, l. 2p–3 [instruksioon Blanckenhagenile].

³⁷ Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus*, 105–109.

tervikliku Eestimaa kirikuorganisatsiooni taasloomist. Nii nagu ka Karl XI reformide eelsel ajal, seisis Vene ülemvõimu perioodi algupoolel Eestimaa territoriaalkiriku kõrval Tallinna territoriaalkirik.³⁸

Blanckenhagen suri 1713. aasta sügisel. Toomkiriku ülempastoriks kutsus rüütelkond senise toomkiriku pastori Erasmus Pegau. Volitust konsistooriumi presidendi ametikohale Pegau aga ei saanud. Kõrgem võim provintsi ilmalikes siseasjades kuulus jätkuvalt maanõunikele ja rüütelkonna kõrge-
mad esindajad otsustasid seda olukorda ära kasutada oma võimupädevuse laiendamiseks kiriklikku sfääri. Maanõunike kolleegium andis 1715. aasta 16. veebruaril maanõunik Adam Johann von Uxküllile ametliku volituse (*constitutorium*) vaimulikkonna juhtimiseks ja konsistooriumis presideerimiseks. Esimene konsistooriumi istung maanõunikust presidendi eesistumisel toimus 15. märtsil. Sellel konsistooriumi istungil osalesid lisaks korralistele liikmetele ka mõned Eestimaa pastorid.³⁹ Uxküllile antud volituse alusel otsustati, et kõik konsistooriumile esitatavad ametlikud dokumendid (*acta Consistorialia*) võtab edaspidi vastu president, kes ka kinnitab konsistooriumi nimel väljaminevad dokumendid, presidendi äraolekul aga võtab dokumendid vastu sekretär, kes edastab need esimesel võimalusel presidendile; olulisemate küsimuste lahendamiseks kutsub president kokku konsistooriumi täiskogu istungi, vähemtähtsad asjad lahendab president koos toomkiriku ülempastoriga ja lähedalviibivate assessoritega.⁴⁰

Mõne aja pärast ei piisanud Eestimaa rüütelkonnale enam üksnes konsistooriumi juhtimisest, vaid järjest selgemat kuju hakkas võtma hoopis ambitsioonikam idee. Rüütelkond saatis keskvalitsusele pöördumise, milles soovis endale saada kõik kirikuvalitsusõigused ja allutada vaimulikkond täielikult enda võimule, muuhulgas seada pastorid endast majanduslikku sõltuvusse. Rüütelkond soovis jagada kirikumõisate maad oma liikmete

³⁸ Samamoodi taasloodi Vene ülemvõimu alguses nii Liivimaa, Riia kui ka Saaremaa territoriaalkirik.

³⁹ Istungil osalesid president Uxküll, toomkiriku ülempastor Pegau, assessor ja Keila pastor Johann Middendorf, assessor, Rapla pastor ja Lääne-Harju seenior Christian Hoppius, assessor ja Jüri pastor Anton Thor Helle, erakorraline assessor ja Kose pastor Hermann Johann Heitzig, Järva praost ja Järva-Madise pastor Wolmar Anton Pancovius, Maa-Lääne praost ja Mihkli pastor Johann Eberhard Udam, Harju-Jaani ja Jõelähtme pastor Heinrich Christoph Wrede, Kuusalu pastor Johann Heinrich Gerth, pastor Schwabe (ebaselge, kas *Johann Christoph* Amblast või *Peter* Paidest ja Türiilt), Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff, Lääne-Nigula pastor Leonhard Senff, Käina pastor Samuel Tunder ja Simuna pastor Andreas Meyer, EAA, f. 1187, n. 2, s. 28, l. 2.

⁴⁰ Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus*, 109–110. Konsistooriumi korralised istungid toimusid tavaliselt kaks korda aastas. Istungitevälisel ajal tegelesid jooksva asjaajamisega toomkiriku ülempastor ja konsistooriumi sekretär, olulisemates küsimustes langetas otsuse president.

vahel, kes oleksid siis kohustunud pastoritele palka maksma. Ühtlasi tahtis rüütelkond laiendada oma kohtuvõimu ja määrata konsistooriumi jaoks apellatsioon-i-stantiks ülemmaakohtu.⁴¹ Senati ukaas 24. septembrist 1725, mis anti välja vastusena rüütelkonna pöördumisele, jättis enamuse nendest soovidest küll rahuldamata, kuid kinnitas siiski, et konsistoorium peab koosnema ilmalikest ja vaimulikest liikmetest.⁴² Kolm aastat hiljem otsustasid rüütelkonna liikmed instrueerida oma saadikuid Peterburis, et need taotleksid keskvoimult rüütelkonnale luterliku kiriku suhtes kõiki õigusi, mis Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse järgi olid kuulunud kuningale. Rüütelkonna ja vaimulikkonna vahekord oli noil aegadel küllaltki pinev.⁴³ Kõrgema apellatsioon-i-stanti küsimus lahenes 1729. aastal, kui senat oma ukaasiga 25. juulist kinnitas eraldi uue kohtuasutuse loomise. Ülemapellatsioonikohus pidi koosnema kubeneri eesistumisel võrdsel arvul ilmalikest ja vaimulikest assessoritest, kummaltki poolelt mitte vähem kui kolm assessorit.⁴⁴ Hilisema praktika kohaselt kuulusid ülemapellatsioonikohtusse kubeneri eesistumisel kaks maanõunikku, veel kaks rüütelkonna liiget ja neli vaimulikku. See asutus tegeles põhiliselt abieluasjade lahendamisega. Ülemapellatsioonikohtu liikmed määrati iga juhtumi lahendamiseks eraldi.⁴⁵

Pegau surma järel 1724. aasta jaanuaris kutsus rüütelkond toomkiriku ülempastori kohale välismaalase, Königsbergist pärit 28-aastase koduõpetaja Liivimaal Christoph Friedrich Mickwitzi, kes oli Halles August Hermann Francke juures omandanud pietistliku ettevalmistuse ja tegi parajasti ettevalmistusi siirdumaks misjonireisile Indiasse.⁴⁶ Noore ja tundmatu koduõpetaja eelistamine kohalikele pastoritele Eestimaa kõige prestiižikama vaimuliku ametikoha täitmisel annab tunnistust rüütelkonna soovist loovutada see koht kohalikest traditsioonidest vabale isikule. Mickwitz jäi toomkiriku ülempastori ametisse kuni oma surmani 1748. aastal ja ta osutus võimekaks kirikuelu edendajaks.⁴⁷

⁴¹ Rüütelkonna saadikuteks Peterburis olid Hans von Rosen ja Gustav Wilhelm von Fersen, EAA, f. 854, n. 2, s. 457 [Senati ukaas Eestimaa rüütelkonnale 15. detsembrist 1725].

⁴² PSZ, T. VII, Nr. 4781; Hasso von Wedel, *Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft* (Königsberg/Pr., Berlin: Ost-Europa-Verlag, 1935), 152.

⁴³ Olaf Sild, *Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopikirikuks* (Tartu: [K. Mattiesen], 1926), 20–22.

⁴⁴ PSZ, T. VIII, Nr. 5448.

⁴⁵ Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus*, 111–112.

⁴⁶ Hugo Richard Paucker, *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge* (Reval: Lindfors Erben, 1849), 62–63.

⁴⁷ Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus*, 112–113.

Pärast Uxküllil surma 1729. aasta 3. novembril kogunesid konsistooriumi liikmed 20. novembril erakorralisele istungile.⁴⁸ Arutusele võeti küsimus, kas konsistooriumi president peaks olema ilmalik või vaimulik isik. Koosviibijad jõudsid üksmeelsele otsusele, et konsistooriumil peaks olema vaimulik president, kuna seda näevad ette nii 1686. aasta kirikuseadus, 1710. aasta Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioon kui ka Uusikaupunki rahuleping, ning et selle küsimuse lahendamiseks on tarvis pöörduda nii otse monarhi kui ka kubermanguvalitsuse poole. Nädal aega hiljem saatis konsistoorium kirja nii monarhile kui kubermanguvalitsusele.⁴⁹ Tsaarivalitsusele saadetud palvekirjas seisab, et ilmalik seisus on seadnud ilmaliku presidendi konsistooriumi etteotsa ajutiselt segastel aegadel; Venemaa valitseja on nii Uusikaupunki rahulepingus kui ka kapitulatsioonides kinnitanud, et Eestimaa kirikukorraldus peab jääma rootsiaegsetele alustele; vastavalt 1686. aasta kirikuseadusele kuulub vakantse piiskopikoha täitmise õigus monarhile, vastavaid kandidaate võib esitada vaimulikkond ja selle korra järgi tuleks ametisse määrata piiskop; monarh peaks võtma Eestimaa kiriku- ja kooliasjad oma erilise keiserliku kaitse alla ning välja andma vastava privileegidekinnituse, et vältida igasugust edasist seadusevastast sekkumist kirikuasjadesse; riigikassast tuleks eraldada palgaraha piiskopile⁵⁰ ja veel mõnele kirikuametnikule.⁵¹ Konsistoorium teavitas monarhile saadetud palvekirjast ja selle sisust ka kubermanguvalitsust.⁵² Peatselt esitas rüütelkond keskvoimule kaebuse, mille kohaselt seisab vaimulikkond upsakuse ja omakasu pärast vastu maanõunikust presidendile, nõuab ilma mingi vajaduseta keskvalitsuselt piiskopi ülalpidamiseks palgaraha ja tahab üldse piiskopi kaitse all seadusevastaselt tegutseda. Hiljem (24. mail 1731) vaimulikkond kordas oma palvet keskvoimule taastada kirikukorralduses rootsiaegne olukord.⁵³

⁴⁸ Istungil osalesid toomkiriku ülempastor Mickwitz, toomkiriku pastor Albert Anton Vierorth, Keila pastor ja Lääne-Harju praost Johann Middendorf, Harju-Jaani ja Jõelähtme pastor Heinrich Christoph Wrede ja Kuusalu pastor Johann Heinrich Gerth, EAA, f. 1187, n. 2, s. 35, l. 53.

⁴⁹ Allakirjutanute seas olid lisaks eelmises viites nimetatud pastoritele veel Maa-Lääne praost ja Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff ja Vigala pastor Johann Friedrich Gernet, EAA, f. 1187, n. 2, s. 35, l. 54p.

⁵⁰ 1725. aastal oli senat kinnitanud keskvalitsuse eelarvest palgasaajate ametnike eelarve Eestimaal ilma piiskopi ametikohata.

⁵¹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 35, l. 53–54p [konsistooriumi protokollid]; Sild, *Tallinna doomkirik*, 20–21.

⁵² EAA, f. 1187, n. 2, s. 35, l. 54p–55.

⁵³ Sild, *Tallinna doomkirik*, 21–22.

Keskväimu otsust ära ootamata määras ülemmaakohus juba 1729. aasta 5. detsembril maanõunik Hans von Roseni konsistooriumi järgmiseks presidendiks.⁵⁴ Vaimulikkond Roseni võimu ei tunnustanud ja nõudis kirikuvalitsemise küsimuses keskväimu otsuse äraootamist, mispeale järgmise aasta jaanuaris saabus konsistooriumisse maanõunike kiri, milles anti teada, et Rosen on presidendi ametikohast loobunud.⁵⁵ Järgmised kolmeist aastat koosnes Eestimaa konsistoorium ainult vaimulikest liikmetest. Just nii kaua võttis keskväimul aega otsuse langetamine Eestimaa kirikuvalitsemise küsimuses.

1741. aasta detsembris sai rüütelkond Peterburist mitteametliku teate, mille kohaselt keskväim oli asunud Eestimaa kirikuvalitsemise küsimuses rüütelkonna poolele. Järgmise aasta jaanuaris esitas rüütelkond senatile palve allutada talle kõik religiooni ja koolidega seonduvad küsimused kogu Eestimaal. Vaimulikkonna esindajad tegid veel viimase katse ja saatsid 22. veebruaril senatile palvekirja, milles taas selgitatakse kirikuvalitsuskonflikti tagamaid ning juhitakse tähelepanu asjaoludele, et kuni Vene ülemväimu alguseni seisis Eestimaa kiriku eesotsas piiskop, tsaari poolt kinnitatud Uusikaupunki rahulepingu kümnes punkt aga sätestab, et Eestimaa kiriku- ja koolikorraldus peab jääma selliseks, nagu see oli olnud Rootsi valitsuse ajal, ning et religiooni- ja kooliasjad ei ole seaduse järgi kuulunud mitte kunagi rüütelkonna, vaid hoopis monarhi võimu alla, ning lõpuks palutakse kinnitada vaimulikkonna õigused ja privileegid.⁵⁶

Ühelt poolt vaimuliku konsistooriumi ja teiselt poolt maanõunike kolleegiumi ning kubermanguvalitsuse⁵⁷ vahekorda hakkas samal ajal veelgi enam komplitseerima uus mõjutegur: Eestimaa maapiirkondades leidis järjest rohkem poolehoidjaid vennastekoguduste liikumine. Konsistooriumi liikmed olid oma teoloogilistelt vaadetelt pietistid, kes suhtusid hernhuutlastesse poolehoiuga. Usu- ja hariduselu edendamise kõrval

⁵⁴ EAA, f. 1187, n. 2, s. 35, l. 55p; Sild, *Tallinna doomkirik*, 17.

⁵⁵ EAA, f. 1187, n. 2, s.36, l. 2p [konsistooriumi protokollid]; Sild, *Tallinna doomkirik*, 17, 23.

⁵⁶ Palvekirja on publitseeritud: Sild, *Tallinna doomkirik*, 16–19. Palvekirjale kirjutatud alla Maa-Lääne praost ja Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff, toomkiriku ülempastor Mickwitz, Virumaa praost ja Jõhvi pastor Paul Johann Kniper, Ranna-Lääne praost ja Karuse, Hanila ja Varbla pastor Christian Anton Kettler, Ida-Harju praost ja Harju-Jaani ning Jõelähtme pastor Heinrich Christian Wrede, toomkiriku pastor Albert Anton Vierorth, Vigala pastor Johann Friedrich Gernet, Mihkli pastor Joachim Salemann, Järva-Jaani pastor Johann Heinrich Henckel ja Martna pastor Paul Hönn.

⁵⁷ Kubermanguvalitsusse kuulusid lisaks kubernerile krahv Woldemar Löwendahlile ja valitsusnõunikule Peter von Brevernile veel ka maanõunikud Hans von Rosen ning Gotthard Johann Zöge, vt Laur, *Eesti ala valitsemine*, 50–51.

oli uus massiline usuliikumine hakanud põhjustama mõningaid rahutusi talupoegade seas. Kadrina kihelkonna ülemkirikueestseisjad esitasid 1742. aasta 15. veebruaril ülemmaakohtule kaebuse kohaliku pastori peale, kes olevat lasknud “hernhuutlikel liialdustel” järjest kasvada. Kui ülemmaakohtus selles küsimuses konsistooriumi poole pöördus, rõhutasid vaimulikud oma vastuses, et usu- ja kirikuasjad kuuluvad 1686. aasta kirikuseaduse järgi piiskopi ja konsistooriumi pädevusse ning et ebakohtade ilmnemisel kogudustes tuleb pöörduda konsistooriumi, mitte aga ülemmaakohtu poole.⁵⁸ Kui ka Eestimaa kuberner Woldemar Löwendahl avaldas mõni aeg hiljem (12. märtsil 1742) Mickwitzile arvamust, et hernhuutlaste tegevus on väljunud kontrolli alt ja kubermanguvalitsus peaks asjasse sekkuma, siis Mickwitz jäi ikkagi kindlaks, et 1686. aasta kirikuseaduse järgi ei kuulu usuküsimused kubermanguvalitsuse ega ülemmaakohtu pädevusse, ilmalikest võimukandjatest kuulub jurisdiktsioon kiriku üle ainult monarhile. Kuberner esialgu leppis sellise vastusega.⁵⁹

12. juunil esitas rüütelkond vaimulikkonna 22. veebruari palvekirjale vastulause, mille argumentatsioon kordab varasemaid väiteid, kuid esitab ka uusi seisukohti: vaimulikkonnal on auahned püüded piiramatuks kirikuvalitsemiseks; vastustades ilmalikku konsistooriumi presidenti astub vaimulikkond vastu keskvalitsuse 1725. aasta korraldusele; ajal, mil konsistooriumil on puudunud ilmalik president, on kirikus tekkinud korratused, näiteks seoses hernhuutlaste tegevusega; piiskopi ametikoht koormaks asjatult keskvalitsuse eelarvet jne.⁶⁰

Eestimaa konsistooriumi ning rüütelkonna võimukonflikti võitja selgus 1742. aasta sügisel. Vene keskvalitsus kinnitas rüütelkonnale õiguse määrata konsistooriumi etteotsa ilmalik president. Kubermanguvalitsus saatis oktoobri alguses konsistooriumile eelmainitust tulenenud korralduse tunnustada rüütelkonna poolt konsistooriumi presidendi kohale määratud maanõunik Jacob Heinrich von Ulrichit ja näidata tema vastu üles vajalikku austust ja kuuletumist.⁶¹ Selleks eraldi kokkukutsutud konsistooriumi täiskogu istung arutas eelmainitud küsimust 17. ja 18. novembril ja otsustas, et tunnustab maanõunik Ulrichit konsistooriumi presidendina

⁵⁸ EAA, f. 858, n. 1, s. 278, l. 148–149 [ülemmaakohtu protokollid ja kirjad]; Olaf Sild, *August Hermann Francke' mõjud meie maal* (Tartu: K. Mattiesen, 1928), 104; Voldemar Ilja, *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743* ([*Sine loco*]: Logos, 1995), 156–162.

⁵⁹ Ilja, *Vennastekoguduse*, 151; Sild, *Francke' mõjud*, 104–114.

⁶⁰ Sild, *Tallinna doomkirik*, 24–25.

⁶¹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 49, l. 81p–82p [konsistooriumi protokollid].

samadel tingimustel, nagu oli tunnustatud maanõunik Uxkülli.⁶² Esimest korda presideeris Ulrich konsistooriumi istungil 10. detsembril.⁶³

Samal ajal haaras kubermanguvalitsus initsiatiivi hernhuutlaste küsimuses. 12. novembril väljastatud korraldus kehtestas ranged piirangud vennasteliikumise tegevusele.⁶⁴ Vennasteliikumine teatavasti keelustati täielikult tsaarina ukaasiga 16. aprillist 1743.⁶⁵

Selget õiguslikku piirjoont Eestimaa kirikuvalitsemise arengus tähistas senati ukaas 6. juulist 1743, mis käsitles kahte olulist omavahel seotud küsimusteringi. Kõigepealt kinnitati varasemad keskvoimu korraldused seoses konsistooriumi ja ülemapellatsioonikohtu segakoosseisuga. Seejärel tehti teatavaks lõplik otsus vaimuliku kirikujuhi institutsiooni osas – piiskopiamet kuulutati kaotatuks. Seega allutati Eestimaa territoriaalkirik vastuvaidlematult ilmaliku konsistooriumi presidendi juhtimisele.⁶⁶

Eestimaa kirikuvalitsemise süsteemivahetus kapitulatsioonide ja Usikaupunki rahulepingu valguses

Niisiis kujunes Eestimaal 1640. aastate alguseks välja stabiilne luterlik kirikukorraldus, mis tänu Rootsi riigi keskvoimu pingutustele ja vaatamata rüütelkonna vastuseisule järgis Rootsi episkopaalse kirikuvalitsemise süsteemi. Eestimaa territoriaalkiriku eesotsas seisis piiskop, kes kirikuvalitsemisel toetus ainult vaimulikest liikmetest koosnenud konsistooriumile. Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamine nii emamaal kui Balti provintsidel unifikseeris riigi luterliku kirikukorralduse. Piiskopkondade ja superintendentkondade puhtvaimuliku kirikuvalitsuskorra üldise rakendamise käigus liideti Tallinna kirikuorganisatsioon Eestimaa piiskopi võimupiirkonnaga. Selles Rootsi territoriaalkiriku Eestimaa piiskopkonnas teostas järgnevalt kirikuvalitsemist piiskop kõrvuti puhtvaimuliku konsistooriumiga. Absolutistlikus vaimus koostatud kirikuseaduse järgi sai

⁶² EAA, f. 1187, n. 2, s. 49, l. 83p–86p. Istungil osalesid toomkiriku ülempastor Mickwitz, Ida-Harju praost ja Jüri pastor Anton Thor Helle, toomkiriku pastor Albert Anton Vierorth, Vigala pastor Johann Friedrich Gernet, Mihkli pastor Joachim Salemann, Maa-Lääne praost ja Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff ning Martna pastor Paul Hönn.

⁶³ EAA, f. 1187, n. 2, s. 49, l. 87p–88; vt ka: Ilja, *Vennastekoguduse*, 178–179, aga N.B., Ilja väidab ekslikult, et “[...] pikaleveninud võitlus rüütelkonna ja konsistooriumi vahel [lõppes] rüütelkonnale Usikaupunki rahulepinguga antud privileegide kinnitamisega”.

⁶⁴ EAA, f. 1187, n. 2, s. 407, l. 328–331 [*acta consistorii*]; Ilja, *Vennastekoguduse*, 152–154.

⁶⁵ Guntram Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. (Vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.)* (Köln, Wien: Böhlau, 1974), 162.

⁶⁶ PSZ, T. XI, Nr. 8756; Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus*, 114–116.

riigi kõrgemaks kirikujuhiks kuningas. Eestimaal seisis kirikuvalitsemine jätkuvalt täies ulatuses väljaspool rüütelkonna jurisdiktsiooni.

Nii kõik 1710. aasta kapitulatsioonid kui ka 1721. aasta Uusikaupunki rahuleping lähtuvad kohalike seisuste õiguste osas ühest kindlast põhimõttest: Vene pool kinnitas või taastas varem eksisteerinud privileegid. Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioon ja Uusikaupunki rahuleping sätestasid Eestimaal kirikuvalitsemise edasikestmise muutmata kujul. Eestimaal rüütelkonna kapitulatsioon kirjutas ette piiskopi ametissekutsumise Eestimaa provintsis. Tallinna linna kapitulatsioon määras kindlaks linna episkopaalõiguste taastamise 1686. aasta kirikuseaduse rakendamise eelses vormis.

Vene ülemvõimu kehtestamine tõi Baltikumi luterluse jaoks üldistes poliitilistes raamides kaasa kaks põhimõtetlikku uuendust. Esiteks muutus seisuste ja keskvalitsuse võimuvahetused. Esimestel aastakümnetel keskvalitsus kohalikesse asjadesse eriti ei sekkunud ja keskvalitsuse mõju nõrgenemise arvel hakkasid oma võimupädevust laiendama rüütelkonnad ja linnad. Eestimaa provintsis usaldas keskvalitsus provintsiaalvõimu teostamise esialgu üldjuhul maanõunike kätte. Teiseks kaotasid luterlikud vaimulikud oma senise poliitilise seljataguse riigi keskvalitsuse toetuse näol. Teist religiooni esindanud Vene keskvalitsus ei olnud huvitatud luterluse käekäigust uutes provintsidest.

Tallinna linna jaoks jäi episkopaalne kirikuvalitsussüsteem Eestimaa piiskopi võimu all lühiajaliseks, vähem kui kaks aastakümnet kestnud vahelaks, sest veel 1710. aasta lõpupoolel taastas magistraat varasema konsistoriaalse kirikuvalitsussüsteemi, nii nagu see oli eksisteerinud Rootsi ülemvõimu algusaegadel.

Maanõunike tegevust 1713. aastal Eestimaa kirikuvalitsemise taastamisel võib hinnata kui esimest ja samas ka viimaseks jäänud sammu kapitulatsioonides sätestatud kirikukorralduslike tingimuste täitmisel. Pastor Blanckenhageni kutsumine konsistoriumi presidendiks ja talle antud instruktsioon lähtuda kirikuvalitsemisel 1686. aasta kirikuseadusest jätkasid senist puhtvaimuliku kirikuvalitsemise traditsiooni. Ei saa aga jätta märkimata asjaolu, et konsistoriumi vaimuliku presidendi amet ei olnud oma kaalukuselt võrreldav piiskopiametiga.

Oluliseks murdejooneks Eestimaa provintsi valitsuskorralduse ajaloos oli 1715. aasta. Esmakordselt hakkas kirikuvalitsusasutus juhtima ilmaliku võimu esindaja, esmakordselt hakkas puhtvaimulikku konsistoriumi (*consistorium purum*) asendama segakonsistorium (*consistorium mixtum*). Kirikuvalitsusasutuse allutamine maanõunikust konsistoriumi

presidendi juhtimisele tähendas Saksa aladele iseloomuliku konsistoriaalse kirikuvalitsussüsteemi kehtestamist.⁶⁷

Õiguslikus plaanis oli süsteemivahetus kirikuvalitsemises vastuolus nii Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsiooni, Eestimaa rüütelkonna kapitulatsiooni kui ka 1686. aasta kirikuseaduse eelpool mainitud normidega. Kuni 1725. aastani (mil senat sätestas esmakordselt, et Eestimaa konsistorium peab koosnema ilmalikest ja vaimulikest liikmetest) ei õigustanud seda ükski legitiimne õigusakt. Maanõunike volikiri Uxküllile konsistoriumis presideerimiseks oli õigusvastane. Maanõunikel ei olnud õigust sellise volituse andmiseks, sest seadusandlik õigus kuulus nii Rootsi kui Vene ülemvõimu ajal keskvoimule. Süsteemivahetus Eestimaa kirikuvalitsemises oli selge õigusrikkumine.

Kogu käsitlusaluse ajaperioodi vältel kuulusid luterlikud kirikuinstitutsioonid Balti provintsidest ühiskonna põhistruktuuride hulka. Kirik ja religioon oli ainuke oluline eluvaldkond Eestimaa provintsi siseasjades, mis kuni 1715. aastani oli seisnud väljaspool rüütelkonna omavalitsust. Kirikuvalitsemise kontrollimine oli aga olnud rüütelkonna sihiks juba Rootsi ülemvõimu algusaegadest saadik. Vastust vajaks küsimus, kas maanõunike õigusvastasele tegevusele leidub ka ehk mingi muu selgitus lisaks võimuambitsioonidele? Kuigi allikad sellist mõtet ei kinnita, võib siiski hetkeks oletada, et vahest Eestimaa rüütelkond lähtus 1715. aasta pööreteostades mingitest sõjaaegsete raskete ja rahutute oludega seotud kaalutlustest ja arusaamisest, et esialgu ei ole lihtsalt praktiliselt võimalik piiskoppi Eestimaa kiriku etteotsa kutsuda? Kuid rüütelkonna õiguspärane käitumine oleks eeldanud puhtvaimuliku kirikuvalitsemise taastamist ja piiskopi ametissekutsumist rahulepingu sõlmimise järgsetes poliitilistel stabiilsetes tingimustes. Vene tsaari poolt ratifitseeritud Uusikaupunki rahu kinnitab ometi sõnaselgelt, et kõik Eesti-, Liivi- ja Saaremaa seisused säilitavad kõik oma privileegid, mis neile kuulusid Rootsi ülemvõimu all, ning kirikukorraldus peab jääma selliseks, nagu see oli olnud Rootsi ajal. Fakt on aga see, et Eestimaa rüütelkond suunas jõupingutused hoopis oma õigusvastaste ümberkorralduste legitimeerimisele *post factum* ja saavutaski keskvalitsuse vastavate ukaaside väljaandmise. Veelgi enam, allikates on selgelt dokumenteeritud, et maanõunikust konsistoriumi presidendi ametisseadmise järel seadis rüütelkond endale eesmärgiks vaimulikkonna täieliku allutamise oma voimule.

Allikatest selgub ka ühemõtteliselt, et Eestimaa vaimulikkonna esindajad konsistoriumis tegid sõjajärgsetes oludes esimesel sobival võimalusel,

⁶⁷ Vt ka Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus*, 189.

kohe pärast maanõunik Uxküllil surma, kõik, mis nende võimuses, et taastada varasem puhtvaimulik kirikuvalitsuskord, sest nad pidasid maanõuniku seadmist konsistooriumi presidendiks tõsiseks õigusrikkumiseks. Kuna aga keskvoim asus rüütelkonna ja vaimulikkonna võimukonfliktis toetama esimesi, siis sellega oli võitja otsustatud.

Eestimaa kirikuvalitsemine baltisaksa ajalookirjutuse kajastuses

Nagu eelpool mainitud, sätestas Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioon, et kogu kirikukorraldus peab jääma ilma mingite muutusteta senistele alustele, eraldi kinnitati puhtvaimuliku kirikuvalitsemise säilimist ja vaimulikkonna kõikide rootsiaegsete privileegide jätkuvat kehtimist. Baltisaksa historiograafia on aga selle kapitulatsiooni millegipärast enamasti tähelepanuta jätnud, seda hoolimata asjaolust, et 1865. aastal Eduard Winkelmanni poolt avaldatud Eestimaa provintsi puudutavas kapitulatsioonide allikapublikatsioonis on Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioon esitatud täies ulatuses kõrvuti Eestimaa rüütelkonna ja Tallinna linna kapitulatsiooniga ja seega huvilistele lihtsasti kättesaadav. Reinhard Wittram oma põhjalikus kapitulatsioonide käsitluses isegi ei maini garnisoni kapitulatsiooni olemasolu.⁶⁸ Ometi loeti ka seda kapitulatsiooni Vene ülemvõimu perioodil kehtivaks õigusaktiks.⁶⁹ Ühena vähestest resümeerib Alexander von Richter garnisoni kapitulatsiooni tingimusi kiriklikes küsimustes: religiooni- ja kirikuasjades ei tohi midagi muuta.⁷⁰

Ei saa väita, nagu oleks baltisaksa ajaloolaste jaoks selle artikli uurimisprobleemi näol tegemist tundmatu teemaga. Nii näiteks on juba Simuna kihelkonna pastori Hugo Richard Pauckeri poolt koostatud Eestimaa pastorite leksikonis mainitud konsistooriumi allutamist maanõunikust presidendile 1715. aastal.⁷¹ 19. sajandi üks tuntumaid ja teenekamaid Vene

⁶⁸ Vt viide 25.

⁶⁹ Selle kohta vt pikemalt nt: Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus*, 125–126, 150–152.

⁷⁰ Alexander von Richter, *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben, Theil II: Die Ostseelände als Provinzen fremder Reiche, 1562–1721, II. Band: Geschichte Liv- und Esthlands unter schwedischer Herrschaft, 1629–1721* (Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1858), 323.

⁷¹ Paucker, *Ehstlands Geistlichkeit*, 16–19. Leksikon sisaldab lisaks pastorite lühielulugudele ka Eestimaa piiskoppide, ülemsuperintendentide, praostide, konsistooriumi ilmalike presidentide ja assessorite nimekirju. Leksikoni teemakäsitlus ületab kaugelt tavapärase isikuandmeid sisaldava teatmeteose piirid, lisatud on väga palju informatsioonikilde eriti 17.–19. sajandi kirikuolude kohta. Pauckeri töö tugines suures osas Arnold Friedrich Johann Knüpfferi (1777–1843, Kadrina pastor, Eestimaa

impeeriumi protestantliku kirikuajaloo uurijaid, Maini-äärsest Frankfurdist pärit Peterburi saksa reformeeritud koguduse pastor Hermann Dalton on avaldanud asjatundliku ja siinmail hästituntud ülevaate luterliku kiriku-korralduse ajaloost Vene tsaaririigis, mis hõlmab ka Baltimaid. 1710. aasta järgsete arengute kohta Eestimaal toob ta selgelt välja, et kuigi Vene kesk-võim oli vastavalt kapitulatsioonide tingimustele nõus säilitama piiskopi institutsiooni, oli aadel vastu piiskopi ametiseseadmisele ja tahtis vaimulikkonna soovide vastaselt oma mõju kirikuasjades järjest laiendada, kuni selleni välja, et allutada vaimulikkond oma võimu alla.⁷² Dalton viitab ka asjaolule, et aadli ja vaimulikkonna vastasseis kirikuvalitsemisküsimuses ulatus tagasi juba Vana-Liivimaa aegadesse, mil ordu ja piiskopid võitlesid omavahel mõjuvõimu pärast.⁷³

Kuidas on käsitletud selle artikli temaatika seisukohast olulisi seiku baltisaksa ajalookirjutuse asjassepuutuvates põhiteostes?

Mõlemas eelpool juba mainitud Baltikumi ajaloo üldkäsitluses esineb Rootsi ülemvõimu perioodi osas olulisi faktivigu. Wittrami “Baltische Geschichte” nimetab küll ära, et Eestimaal seati 1565. aastal ametisse protestantlik piiskop, kuid järgnevalt ei tee ta enam vahet Eestimaa ja Liivimaa kirikuoludel ning väidab ekslikult ka Eestimaa kiriku korralduse kohta, et see seisis aadli seisusliku omavalitsuse tugeva mõju all.⁷⁴

Teoses *Baltische Länder* mainitakse Rootsi kesk-võimu poolt ametisse määratud piiskoppe Eestimaa kirikujuhtidena, aga seejärel kinnitatakse ekslikult, et konsistoriumi kuulusid kümme vaimulikku assessorit maa-nõuniku eesistumise all.⁷⁵

konsistoriumi assessor ja Eestimaa esimene ülemsuperintendent) rikkalikule Eestimaa kirikuajaloolise materjali kogule.

⁷² “[Der estländische Adel] kam [...] bei der Regierung ein, daß fortan “[...] die Geistlichkeit der Ritterschaft, von der sie berufen würde, untergeben werde, selbige in Kirchensachen über sich erkenne und nicht die Macht haben solle, in kirchenrechtlichen Sachen etwas ohne Genehmigung der gemeinsamen Ritterschaft anzuordnen, auch der Ritterschaft die Episkopalrechte mit deren Ausübung zu verleihen.” Hermann Dalton, *Verfassungsgeschichte der evangelisch-lutherischen Kirche in Rußland* (Gotha: Perthes, 1887), 149–150.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ “[...] die Kirchenverfassung] durch starke Verknüpfung mit der ständischen Selbstverwaltung bestimmt wurde. Der grundbesitzende Adel war zugleich aktive Gemeinde und Obrigkeit.” Wittram, *Baltische Geschichte*, 91.

⁷⁵ “Dagegen sah die Konsistorialverfassung Estlands zehn geistliche Assessoren, darunter die Präpste, unter dem Vorsitz eines vom Oberlandgericht gewählten Landrates vor.” Heinz von zur Mühlen, “Kirche und Bildungswesen zu schwedischer Zeit”, *Baltische Länder*, hrsg. von Gert von Pistohlkors (Berlin: Siedler, 1994), 205.

Milline on olukord 1710. aasta järgse kirikuvalitsuskorra esitamise osas? Wittram oma üldkäsitluses ei ole pidanud vajalikuks seda valdkonda üldse puudutada. Teoses “Baltische Länder” alustatakse Eestimaa kirikuvalitsemise faktoloogia käsitlust küll alles 19. sajandi algusega,⁷⁶ kuid vastava temaatika analüüsivast osast jääb lugejal mulje, et pärast 1710. aastat toimus Eestimaal rüütelkonna kaasabil Rootsi absolutismieelse kirikukorralduse taastamine.⁷⁷

Baltisaksa historiograafia kirikuajaloolise uurimistöö kokkuvõtteks on Reinhard Wittrami toimetamisel ilmunud artiklite kogumik “Baltische Kirchengeschichte”. Selles teoses käsitletakse rootsi- ja veneaegset kirikukorraldust Eestimaal eraldi artiklites. Veneaegse kirikukorralduse käsitluses mainitakse napolisõnaliselt, et nii nagu Saksa luterlikel aladel seisis konsistoorium ilmaliku juhtimise all ja konsistooriumi presidendi valis kahe konsistooriumi poolt ette pandud maanõuniku seast ülemmaakohus. Üldisemat tausta ja seoseid selgitava osa põhjal tekib lugejal ettekujutus, et Vene ülemvõimu perioodil jäid Eestimaa kirikukorraldusolud – vastavalt kapitulatsioonidele ja Uusikaupunki rahule – rootsiaegsetel alustel püsima.⁷⁸

Eestimaa rüütelkonna ajaloo ülevaates on rootsiaegsele kirikukorraldusele pühendatud kaks lehekülge, kuid Vene ülemvõimu algusperioodi sündmused on jäetud täiesti kajastamata, kahe lausega valgustatakse kirikuvalitsusolusid 1832. aasta kirikuseaduse kehtestamise järgsel ajal.⁷⁹

⁷⁶ Gert von Pistohlkors, “Die “deutschen Ostseeprovinzen Russlands”: äussere Einflüsse und innerer Wandel (bis 1860)”, *ibid.*, 338–339.

⁷⁷ “Nach dem Nordischen Krieg hat auch die evangelisch-lutherische Kirche zu den Institutionen gehört, die völlig von vorn beginnen mußte. Der schwedische Absolutismus hatte die ständische Verfassung und damit auch die Landeskirche unterminiert und aus ihr eine quasistaatliche Institution machen wollen. Nach 1710 gelang es den Ritterschaften jedoch, mit der ständischen Autonomie zugleich die Landeskirche wieder in ihrem rechtlichen Freiraum abzusichern.” Pistohlkors, “Der Wiederaufbau”, 281.

⁷⁸ “Gemäß den Kapitulationsverträgen und dem Nystader Frieden von 1721 blieben die zur schwedischen Zeit in Liv- und Estland getroffenen kirchlichen Einrichtungen auch unter russischer Herrschaft bestehen.” Wilhelm Lenz, “Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche 1710–1914. Der Aufbau der Landeskirchen und die Stellung des Pastors in Liv-, Est- und Kurland”, *Baltische Kirchengeschichte: Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*, hrsg. von Reinhard Wittram (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956), 110.

⁷⁹ Wrangell, Krusenstjern, *Estländische Ritterschaft*, 28–30, 49.

Kokkuvõtteks

Käesolev artikkel käsitles baltisaksa historiograafia uusaja perioodi keskset uurimisprobleemi – baltisaksa seisuslikku omavalitsust. Baltisaksa ajalookirjutuses valitseva paradigma kohaselt taastati Eesti- ja Liivimaa Vene ülemvõimu alguskümnenditel vastavalt 1710. aasta kapitulatsioonide ja 1721. aasta Uusikaupunki rahu tingimustele seisuslik omavalitsuskorraldus sellisel kujul, nagu see oli eksisteerinud enne Karl XI reforme. Selle artikli uurimistulemuste põhjal tohiks aga olla selge, et paradigma seisusliku omavalitsuskorra taastamisest õigusliku järjepidevuse alusel vajab korrigeerimist Eestimaa kubermangu osas. Pärast Vene ülemvõimu kehtestamist taastas Eestimaa rüütelkond kooskõlas kapitulatsioonidega ja Uusikaupunki rahulepinguga oma varasemad omavalitsusõigused provintsi ilmaliku halduse ja kohtukorralduse osas. Seevastu oli õigusvastane territoriaalkiriku allutamise rüütelkonna esindaja juhtimisele. Kirikuvallitsemises toimunud süsteemivahetus tähendab seda, et oma mõjuvõimu laiendamisele püüelnud Eestimaa rüütelkond pani toime kapitulatsioonide ja Uusikaupunki rahulepingu tingimuste raske rikkumise.

Ei ole raske mõista, miks on baltisaksa historiograafias mööda vaadatud 1710. aasta järgsetest õigusvastastest ümberkorraldustest Eestimaa kirikuvallitsemises. Nagu selle artikli sissejuhatuses mainitud, sõltus baltisaksa seisuste positsioon tsaaririigi Balti kubermangudes keskvalitsuse tahtest tunnustada kohalikke omavalitsusõigusi. Alates 19. sajandist, mil baltisaksa ühiskond seisis silmitsi tsaarivõimu järjest tugevneva sekkumisega kubermangude siseasjadesse, on seda sekkumist vastustanud baltisaksa diskursus tuginenud õiguslikust järjepidevusest tuleneva õiguspärasuse põhimõttele, kusjuures keskseks argumendiks on olnud 1710. aasta kapitulatsioonid ja Uusikaupunki rahuleping kui omavalitsusõiguste alusnormid. Fakt, et Eestimaa rüütelkond rikkus kohe Vene ülemvõimu alguses nii kapitulatsioonide kui ka Uusikaupunki rahulepingu tingimusi, õhnes tab olulisel määral selles artiklis esitatud baltisaksa õigusdiskursuse põhi- väidete tõsiseltvõetavust.

ABSTRACT: *“The strongest legal continuity was in the province of Estland.” A critique of a paradigm in Baltic German historiography*

This article is focused on a research problem that has been crucially important for Baltic German historians: Baltic German corporative autonomy in the early modern era. Baltic German historiography has followed a paradigm, according to which – in the provinces of Estland and Livland after the fall of Swedish rule and the establishment of Russian supremacy, and pursuant to the terms of the 1710 capitulations and the 1721 Treaty of Nystad – the corporative autonomy was restored to the status that had existed before the reforms of the Swedish king, Charles XI. The research results of this article, however, show that the paradigm of restoring the corporative self-governing organization on the basis of legal continuity has to be revised regarding the province of Estland.

When the Russian central government initially refrained from interfering with the internal matters of the province, the Estland Ritterschaft’s position of power increased significantly, while the Lutheran clergy lost the strong support of the central power. The Ritterschaft already had wanted to participate in church governance, but so far the opposition of the Swedish power had been an impassable obstacle in this regard. Then in 1715, taking advantage of the changed political constellation, the Ritterschaft subordinated the governance of Estland’s territorial church to its own power. Consistorial church governance (common to the German lands), in which the representative of secular power led the main church governance institution (consistory), replaced episcopal governance (specific to the Swedish state). However, this system change in church governance was illegal and violated the terms of the capitulations as well as those of the later Nystad Treaty, according to which the church organization of the Estland province had to remain as it had been during the period of Swedish supremacy, or in other words on the provincial level solely under the governance of the clergy. Thus, the arguments of Reinhard Wittram and Gert von Pistohlkors about the extraordinarily strong legal continuity of the Estland province in the context of early Russian supremacy are not valid.

The core issue lies in the fact that the capitulations and the Treaty of Nystad served as the legal foundational norms of the whole Baltic German corporative autonomy during Russian supremacy. The main arguments of the Baltic German estates against the unification policies of the Russian central power and against the leveling of the special position of

Estland and Livland in the Empire were the privileges, stated in the aforementioned foundational norms and confirmed by the Russian monarchs, as well as the legal continuity which resulted from these privileges. These points have to be considered first and foremost, if we are trying to understand why Baltic German historiography has ignored the fact that Estland's Ritterschaft, right at the beginning of Russian supremacy, violated the terms of the capitulations and of the Nystad Treaty.

KEYWORDS: Estonian history, legal history, legal continuity, Baltic German historiography, Baltic German corporative autonomy, 1710 capitulations, 1721 Nystad Treaty, province of Estland, Lutheran church governance.

ANDRES ANDRESEN (b. 1971) is a Senior Researcher at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Estonia. E-mail: andres.andresen@ut.ee